

Konvence a konsenzus ve filosofii [1997]

Slovo „konvence“ nemá ve filosofii (ani ve vědách, kde si ovšem až na výjimky nadále zachovává svou mimovědeckou povahu) nijak přesný význam; mohli bychom říci, že se ještě nevytvořila či dostatečně neupevnila žádná základnější konvence o významu slova „konvence“. Vzhledem k tomu, že ani pořadatelům zřejmě nešlo o nějaké upřesnění v tomto smyslu, je nanejvýš pravděpodobné, že terén, po němž se budou pohybovat úvahy na tomto setkání, nebude vždycky tak docela tůž. Bylo by si proto přát, aby vlastnímu příspěvku předcházelo alespoň stručné vymezení příslušného terénu. Takové vymezení má charakter návrhu jisté konvence, kterou musíme třeba jen ad hoc přijmout, abychom mohli sledovat vlastní výklad. Významnou složkou podobného návrhu je zároveň alespoň předběžné naznačení, v jakém smyslu resp. významu bude užíváno některých důležitějších termínů.

Především tedy, oč mi nepůjde. Nechám zcela stranou otázku jazykových resp. lingválních konvencí, přestože mohou být eventuelně chápány v takové šíři, že zahrnují i celou naši problematiku. To by však znamenalo závažnou změnu tematiky, zejména přesun jejího těžiště. Nepůjde mi ani o sociální a psychologický aspekt konvencí, a to rovněž pro přílišnou šíři takového záměru, zejména však pro metodologický zmatek, který na tomto poli nepřestává panovat a který bychom se musili pokusit nějak překonat, což by nás opět nutně odvádělo od tématu. A konečně mi nepůjde ani to už je závažné omezení o to, jak konvence fungují ve filosofickém nebo vědeckém „provozu“, tj. uvnitř filosofii a uvnitř věd jako „myšlenkových (logických) systémů“. Mým záměrem je uvažovat o jednom zásadním rozdílu mezi tím, jak na konvencích závisí samo ustavení určité filosofie nebo určité odborné vědy. První úmluva, kterou tu nabízím alespoň k předběžné akceptaci, záleží v uznání, že navzdory veškerým požadavkům myšlenkové přesnosti a přisnosti, na kterých bychom chtěli třeba sebevíc trvat, je filosofie něco jiného než odborná věda a že ve chvíli, kdy by se snad jednou z odborných věd stala, přestala by eo ipso být filosofii a na její místo by nutně musela nastoupit nějaká jiná myšlenková disciplína, která by charakter speciální vědy neměla a nechtěla mít. To znamená, že se vyhnu každému zkoumání a každé argumentaci v tom směru, s jedinou ovšem výjimkou, a ta je dána odlišným významem konvence pro konstituci (resp. vždy znovu potřebné dějinné rekonstituce) odborných věd na jedné straně a různých filosofii na straně druhé. Veškeré ostatní výjimky budou mít ráz pouhých příkladů.

Vznik většiny věd odloučením z filosofie, chápané původně jako univerzální „věda“, se obvykle vykládá poukazem na nutnost specializace. Zkušenost, že ke stále užší specializaci dnes dochází a že je považována za nezbytnou, i když se v poslední době víc a víc ozývají hlasy nejenom o nutnosti spolupráce různých, tj. nejen sousedních disciplín, je pro posuzování věd a jejich vědeckosti stále převažující, ba rozhodující. Týmová spolupráce různých specialistů se považuje za vhodnou především a někdy výhradně z praktických důvodů a tedy většinou ad hoc. Systematické nebo principiální programy spolupráce jsou stále ještě spíše výjimkou. Extrapolací této zkušenosti dospívá většina vědců k názoru, že je třeba opravdu předpokládat na počátku takovou univerzální vědu, která k postupnému osamostatňování speciálních disciplín vedla nutně a ze samotné povahy onoho univerzálně-vědeckého počátku. Důkladnější porozumění tomu, k jakému přeryvu nebo alespoň pronikavé přeměně došlo přechodem od Akademie k Lykaiu, tj. od Platóna k Aristotelovi, nám však ukáže, že se věci měly jinak. Specializace je mnohem starší než filosofie, a filosofie vznikla a upevnila své přístupy vlastně v protipohybu vůči osamostatňování řemeslných dovedností, jejichž cílem bylo dosahování maximálního vystupňování a zároveň zkvalitnění řemeslného výkonu. Filosofie nevznikla jako další profese v důsledku specializace, nýbrž jako pokus vztáhnout se k celku všeho, tj. k celku veškerenstva i celku lidského života. Je proto zapotřebí si klást otázku, zda předvědecké dovednosti se na rozdíl od předcházejících „pouhých praktik“ nestaly „vědami“ tím, že začaly navíc využívat nových prostředků pojmovosti, které je však pouze dočasně uvedly do velké blízkosti filosofie, a zda právě tyto jejich předpojmové a předfilosofické počátky nejsou rozhodující pro jejich stále se zrychlující tendenci k štěpení na užší a užší specializace.

Zdá se, že máme před sebou dostatek důvodů, proč se domnívat, že tendence věd ke specializaci je předfilosofická a ještě mnohem později také mimofilosofická. Tu skutečnost, že nový integrující prvek

pojmovosti (LOGU) nemohl dostatečně narušit starší trendy předfilosofické profesionalizace „řemeslných“ (a pseudořemeslných, často ovšem i uměleckých, ale i magických) postupů, můžeme velmi uspokojivě vysvětlit tím, že základní orientace pojmového myšlení nebyla zase tak radikálně odlišná od orientace myšlení předpojmového, tj. mytického, nýbrž že byla na jedné straně jeho jistou redukcí, totiž v tom, že zbavila mytické pravzory jejich narativity, ale nikoliv jejich základního smyslu či spíše zaměření. A na druhé straně si tak geniálním způsobem uvolnila perspektivní cestu k sledování pojmových souvislostí (zejména směrem ke kvantifikaci a pak technizaci), jejichž několikerá efektivita se měla po staletí, ba po tisíciletí vždy znovu prokazovat. Archetypy, které měly vždycky dějovou podobu, byly sice takto zbaveny dějovosti, ale zůstaly tím, k čemu je třeba se s největší přesností vždy znovu vracet, co je třeba napodobovat a s čím je nutno se identifikovat. V rozmanitých transpozicích původně mytický princip „návratu k témuž“ velmi efektivně přežívá ve schopnosti přesně nasouzených pojmů opětovně nás přivádět k nadčasově týmž „intencionálním objektům“ (či „předmětům“): náhradou za archetypy se pojmové modely tzv. ARCHAI (tj. vládnoucích počátků) stávají hned od prvních filosofických kroků orientačními „pravzory“ presokratiků. Proto také od nejstarších dob můžeme sledovat spor mezi monistickým a pluralistickým chápáním ARCHAI, který nikdy nedosáhl svého konečného vyřešení, pokud za toto řešení nepovažujeme parmenidovské HEN KAI PAN, jímž ARCHÉ byla zbavena života i pohybu, a jímž do dějin myšlení vstoupil první „konec filosofie“. Jednota, celistvost a oživenost světa (rozumí se světa „krásně uspořádaného“, totiž kosmu) byla pro Řeky předfilosofickou samozřejmostí, ale filosoficky mohla být (a u Hérakleita také poprvé byla) samostatně tematizována pouze za předpokladu zpochybnění této samozřejmosti. Svět není samozřejmě, už sám sebou sjednocen, ale byl by „pouhou hromadou náhodně rozházených věcí“, kdyby nebylo „toho sbírajícího“, „toho sjednocujícího“, totiž LOGU.

Slovo LOGOS nejen mělo už ve starém Řecku celou řadu významů, ale nás budou zajímat především dva. Jeden z nich našel výstižné pojmenování už v latině a pak v dalších jazycích, totiž conceptus, pojem, Begriff. Tyto překlady vystihují jakousi násilnickou povahu pojmového myšlení, které se za každou cenu pokouší vtěsnat skutečnou rozmanitost do pořádku modelových vztahů, shledávaných na konstruovaných modelech. Akceptace právě „platného“ souboru takových modelů je pro každého adepta odborné vědy podmínkou toho, aby byl uznán za náležitě připraveného a kompetentního. Dnes už snad nikdo nevěří na „vrozené ideje“ ani na jejich „aprioritu“ byl to jen nesprávný výklad naprosté nezbytnosti rámcové shody v předpokladech a postupech, tedy oné convenientia, z níž nám dnes zbývá už právě jen tzv. konvence v obecném smyslu, jako kdyby šlo jen o nahodilou úmluvu. Avšak není přece každá konvence toho rázu, jako je rozhodnutí jezdit na silnicích vlevo nebo vpravo, takže to nemá ani v jednom případě žádný významnější vliv na cestování. Eukleidovská geometrie např. stojí také na jakési konvenci, ale nemůže být pochyb, že tu zdaleka nejde o konvenci libovolnou nebo dokonce svévolnou, zejména však má tato konvence významný vliv pro geometrii samu. Libovolné ani svévolné nejsou zajisté ani geometrie neeukleidovské, protože i ty vyžadují platnost určitého řádu, bez něhož by nemohlo vůbec jít o geometrii. To, že takový řád musí být vymyšlen a že se pak na něm musí lidé dohodnout, z něho ještě vůbec nedělá cosi libovolného, svévolného nebo dokonce nicotného. Rozhodující není ona vymyšlenost, konstruovanost, nýbrž to, zda to je dobrá, nosná vymyšlenost. A to, co platí o geometrii, platí stejnou měrou o každé odborné vědě. Žádná věda totiž není „od přírody“, každá je lidským výtvořem; a lidským výtvořem, lidskou „vymyšleností“ je i soubor pravidel, jimiž se vědci toho oboru musí spravovat. Důležité je naopak, co se s tím všechno dá podnikat a k jakým nás dovádí cílům a následkům.

Řecké slovo LOGOS má však ještě druhý nás zajímající význam, a ten nabyl přesnějšího tvaru a důležitosti až mnohem později, když se začalo mluvit o „smyslu“.

[Další dochované poznámky, nebo původní varianty:]

(Předběžné téma: Principiální význam nemožnosti výchozího konsenzu ve filosofii na rozdíl od nutnosti výchozího konsenzu ve vědách, v důsledku čehož se nutně redukuje a přímo formalizuje funkce konvence ve filosofii. Název mohu poskytnout zatím jen pracovní.)

Pojmy sice dovolují s nesrovnatelně větší přesností rozlišovat i mezi skutečnostmi, které se navzájem dosti podobají, ale na druhé straně neznají žádných hranic, pokud jde o mezipojmové (tzv. logické) souvislosti. Právě proto jsou pro každou odbornou vědu tak důležité pomocí pojmů konstruované modely, které jsou od sebe odděleny a navzájem izolovány, resp. vůči sobě navzájem indiferentní. Je to tato neutralita, indiference až inerce myšlenkových konstrukcí, která dovoluje vymezit vzájemné hranice kompetence jednotlivých věd. Předpokladem je ovšem, že se příslušní vědci na vedení rozdělujících hranic dohodnou, že se na nich sjednotí. Každá klasifikace věd je proto založena na dohodě a shodě, tedy na konsenzu a „konvenenci“. Ve světě neexistují žádné pevné, ostré, přirozené hranice vždycky je všude plno přechodů. Proto jsou pro každou specializovanou vědu nezbytné ony konstruované modely, mezi nimiž žádné přechody nejsou, pokud je nechceme na základě nových modelů záměrně budovat. Ve skutečném univerzu spolu všechno souvisí, zatímco v modelovaném „světě“ spolu samo o sobě nesouvisí nic, neboť všechny souvislosti musí být opět jen konstruovány.

[Původní varianta začátku:]

Vznik věd odloučením z filosofie, původně univerzální „vědy“, se obvykle vykládá nutností specializace. Zkušenost, že ke stále užší specializaci dnes dochází a že je považována za nezbytnou, i když se v poslední době víc a víc ozývají hlasy nejenom o nutnosti spolupráce různých, tj. nejen sousedních disciplín, je pro posuzování věd a jejich vědeckosti stále rozhodující. Teamová spolupráce různých specialistů se považuje za vhodnou především a někdy výhradně z praktických důvodů a tedy většinou ad hoc. Systematické nebo principiální programy spolupráce jsou stále ještě spíše výjimkou. Extrapolací této zkušenosti dospívá většina vědců k názoru, že je třeba opravdu předpokládat na počátku takovou univerzální vědu, která k postupnému osamostatňování speciálních disciplín vedla nutně a ze samotné povahy onoho univerzálně-vědeckého počátku.

Důkladnější porozumění tomu, k jakému přeryvu nebo alespoň pronikavé přeměně došlo přechodem od Akademie k Lykaiu, tj. od Platóna k Aristotelovi, nám však ukáže, že se věci měly jinak. Specializace je mnohem starší než filosofie, a filosofie vznikla a upevnila své přístupy vlastně v protipohybu vůči osamostatňování řemeslných dovedností za cílem maximálního vystupňování a záropveň prohloubení, tedy zkvalitnění řemeslného výkonu. Filosofie nevznikla jako další profese v důsledku specializace, nýbrž jako pokus vztáhnout se k celku všeho, tj. k celku veškerenstva i celku lidského života. Je proto zapotřebí si klást otázku, zda vědy – na rozdíl od předcházejících pouhých „praktik“ – nezačaly navíc využívat jen nových prostředků pojmovosti, které je pouze dočasně uvedly do velké blízkosti filosofie, a zda právě tyto jejich předpojmové a předfilosofické počátky nejsou rozhodující pro jejich stále se zrychlující tendenci k štěpení na užší a užší specializace. Zdá se, že máme před sebou dostatek důvodů, proč se domnívat, že tendence věd ke specializaci je předfilosofická a mnohem později také mimofilosofická. Tu skutečnost, že nový integrující prvek pojmovosti (LOGU) nemohl dostatečně narušit starší trendy předfilosofické profesionalizace „řemeslných“ (a pseudořemeslných) postupů, můžeme velmi uspokojivě vysvětlit tím, že základní orientace pojmového myšlení nebyla zase tak radikálně odlišná od orientace myšlení předpojmového, tj. mytického, nýbrž že byla jeho pouhou redukcí, totiž zbavením mytických pravzorů narativity, nikoliv jejich základního smyslu. Archetypy, které měly vždycky dějovou podobu, byly sice zbaveny této dějovosti, ale zůstaly tím, k čemu je třeba se v největší přesnosti vždy znovu vracet, co je třeba napodobovat a s čím je nutno se identifikovat. V rozmanitých transpozicích mytický princip „návratu k témuž“ velmi efektivně přežívá ve schopnosti přesně nasouzených pojmů nás opětovně přivést k týmž „intencionálním objektům“ (či „předmětům“): náhradou za archetypy se stávají ARCHAI presokratiků. Proto také od nejstarších dob můžeme sledovat spor mezi monistickým a pluralistickým chápáním ARCHAI, který nikdy nedosáhl svého konečného vyřešení.